

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav etnologie

Studijní obor kulturologie

Teze dizertační práce

Kavky a kosatce. Antropologie turismu, prostoru a identity v Maroku

Choughs and irises. Anthropology of tourism, space and identity in Morocco

Školitel: Doc. PhDr. Martin Soukup, Ph.D.

Obsah

Abstrakt.....	3
Abstract.....	4
Struktura projektu.....	5
Metodologické otázky.....	8
Antropologie turismu, prostoru a identity v Maroku.....	11
Výstupy projektu.....	14
Vybraná literatura.....	17

Abstrakt

Dizertační práce čerpá z terénního výzkumu realizovaném v komunitě Berberů ve Vysokém Atlasu v Maroku. Analyzuje transformaci místního prostředí v návaznosti na nové diskursivní praktiky, které se objevují v souvislosti s pronikáním globální ekonomiky, environmentálních programů a politiky rozvojové pomoci. Projekt vychází z Appaduráie a vznáší otázku lokality v současném světě a s ní spojenou problematiku sousedství, která jsou představovaná, produkovaná a udržovaná v jistém prostředí. Kontextuální a generativní dimenze sousedství poskytuje teoretický úhel pohledu na vztahy mezi globální a lokální realitou s myšlenkou kulturně hybridizovaného světa. Práce se tedy zabývá tím, co lokalita znamená v situaci, v níž národní státy čelí konkrétní transnacionální destabilizaci. Dizertační projekt sleduje dva záměry. (1) Po popisu strukturálních podmínek, v nichž turistický průmysl v horách operuje, (2) popisuje limitace lokálních reakcí na procesy globálních trhů, neboli v širším smyslu analyzuje dopady globalizace. Pro naplnění druhého záměru je nezbytné definovat a strukturálně ukotvit koloniální subjekt a následně analyzovat vzájemný vztah mezi mikro a makro procesy. Vyjdeme-li opět z Appaduráie, je nezbytné vybudovat rámec, který by propojil procesy odehrávající se v malém a větším měřítku a konceptualizovat jejich dialektický vztah. Prostřednictvím takového přístupu si projekt klade za cíl teoreticky zakotvit jemné rozdíly v chápání povahy globálních proudů a to syntézou výše zmíněných cílů.

KLÍČOVÁ SLOVA: turismus; Maroko; neoliberalismus; environmentální strategie; rozvoj

Abstract

The dissertation project is based on a long-term fieldwork among the Berber community in the Moroccan High Atlas Mountains. It looks at the transformation of the local environment since new discursive practices are emerging as a result of an interference of the global economy, environmentalism and developmental policies. Following Appadurai, the thesis raises a question of locality in contemporary world and neighborhoods, which are imagined, produced, and maintained against some sort of ground while the context-generative dimension of neighborhoods provides a theoretical angle on the relationship of global and local realities with the idea of culturally hybridized world. Together with Appadurai, the thesis deals with “what locality might mean in a situation where the nation-state faces particular sorts of transnational destabilization.” The thesis has thus two main aims. (1) After describing the structural conditions in which the tourism industry in the mountains operates, (2) it will discuss the limitations of the locals’ responses to the global market, or more broadly the impacts of globalization. It is necessary to establish a framework, which would connect the large-scale and small-scale processes and identify the concept of their dialectical relationships. Through such a reading, the thesis attempts to theorize a nuanced understanding of the nature of the global streams through a synthesis of the above-mentioned aims.

KEYWORDS: tourism; Morocco; neoliberal policies; environmental policies, development

Struktura projektu

Maroko nastolilo s příchodem Mohameda VI. do čela země kurs liberalizace, který demonstrují zárodky pozvolna vznikající občanské společnosti a v širším kontextu i události tzv. arabského jara. Faktory pomáhající ustavit nový řád jsou směsicí mezinárodního financování, vojenské síly, budování širší platformy hospodářských vztahů se zahraničím a konstrukce obrazu země tak, aby se jevila jako turisticky atraktivní. V posledních dvou desetiletích prochází země důležitými politickými, institucionálními a demografickými změnami. Segment turistického ruchu představuje po těžbě fosfátů druhého největšího příjemce zahraniční měny. Jako jedna z klíčových oblastí v Maroku byl turismus identifikován již v roce 1965. Na tento trend se o dvacet let později navázalo vybudováním Ministerstva turismu. Zisk generovaný turistickým ruchem přispívá k růstu hrubého domácího produktu a zvyšování životní úrovně některých skupin obyvatel, druhý pól ovšem představují obyvatelé venkovských oblastí, jejichž podíl na výnosech je nízký. Prostředí, v němž vesničané žijí, také podléhá politice ochrany přírody. Současnou situaci reflektuje globální Sever, jehož některé státy se prostřednictvím mezinárodní pomoci a rozvojových projektů pokoušejí negativní důsledky pro vesničany zmírnit.

Pohoří Vysoký Atlas rozděluje Maroko na dvě části. Jeho vrcholy se dotýkají oblohy a po svazích rozeseté vesničky protínají tucty terasovitých závlahových polí s kukuřicí a další zeleninou, která sklouzávají do údolí. Zemědělství tvoří vedle pastevectví ekonomickou základnu berberské ekonomiky. Zahrnuje stovky každodenních drobných úkolů, které jsou vykonávány muži i ženami s každodenní pravidelností. V roce 1980 čítala populace údolí Imlil 2 000 osob. O třicet let později díky dostupnější zdravotní péči počet osob vzrostl na 7 000 lidí.

Projekt analyzuje, jakým způsobem prezentovaný narativ turismu doplňuje nebo rozporuje dominantní oficiální výklad turismu, ochrany přírody a rozvojové pomoci. Turismus do pohoří Vysoký Atlas každoročně přivádí množství návštěvníků pocházejících převážně ze zemí globálního Severu. Příchozí interagují s vesničany a proměňují nejen je, ale nepřímo i okolní krajinu a lokální prostředí. Jejich přítomnost tak zprostředkovává kontakt mezi globálním a lokálním; jinými slovy kulturní a ekonomická globalizace získává svou jedinečnou a místně determinovanou podobu. Globalizační proudy totiž neznamenaají unifikaci a homogenizaci, ale v konkrétním místě bývají konkrétně artikulovány. (srov. např. Tsing, 2005; Li, 2014; Appadurai, 1996). Do dialektiky vzájemného vztahu mezi globálním a lokálním zasahují i další aktéři, kteří vytyčují mantinely pro reakce zúčastněných. Zásahy státu a nadnárodních entit determinují vztah mezi vesničany a turisty a dotvářejí rámec jeho fungování. Turismus tvoří narativní kostru, na níž budu demonstrovat transformaci komunity, přírodního prostředí a návazné pronikání rozvojové pomoci. Interpretační rámec práce popisuje míra a způsob kulturní změny lokality včetně deskripce lokality, její analýzy a následného vyhodnocení. Centrem výzkumu bylo údolí Imlil a nejbližší okolí, v němž byla identifikována největší koncentrace turistů a infrastruktury. Jednotlivé vesnice představují kompaktní celek geograficky, etnicky, kulturně a lingvisticky.

Úvodní kapitola popisuje sociální a subsistenční strategie obyvatel teritoria, v němž byl proveden terénní výzkum. Ve druhé části nastiňuji plán výzkumu a metodologické otázky. Třetí kapitola shrnuje současný stav poznání berberské společnosti a představuje osobnosti a antropologické výzkumy realizované v oblasti. Čtvrtá, pátá a šestá kapitola se zaměřuje na vzájemný vztah mezi vesničany a turisty s přihlédnutím ke konkrétním okolnostem kontaktu i specifikům lokální komunity. V kapitole sedmé se zabývám tím, jaké následky má takový kontakt na životní prostředí a současně provádím

analýzu institucionálních reakcí v podobě programů na ochranu přírodního prostředí. V souvislosti s trendy překračujícími hranice kontinentů a států dochází k přenosu myšlenkových obsahů a konceptů vycházejících z hodnot západní civilizace. Jeden z nich představuje i oblast rozvojové pomoci, jež se v Atlasu artikuluje prostřednictvím vznikajících neziskových projektů s charitativním podtextem. Rozbor mechanismů vzniku, fungování neziskové organizace je tématem poslední, osmé, kapitoly.

Metodologické otázky

V textu pracuji s kategorií sousedství. Appadurai (1996) definuje sousedství jako „*situovanou komunitu charakterizovanou jejich skutečností*“. Mnohoznačnosti konceptu si jsem vědoma a stejně tak i skutečnosti, že ho lze vymezit různými způsoby. Pojmu rozumím jako souhrnu každodenních interakcí, mikro-procesů, struktur a souboru vztahů taktéž definovaným pocitem sounáležitosti, sociálním systémem či ideologií usazené v konkrétní lokalitě. Území, které je předmětem mého výzkumu, je domovem pro několik vesnic a několik tisíc lidí. Ti jsou vzájemně propojeni příbuzensky, sdílejí stejné sociální hodnoty, náboženství a vztah k zemi, z níž pocházejí. Jakkoliv nelze hovořit o uzavřené jednotce, pro potřeby této práce se ukázala jako vhodný koncept, pomocí něhož jsem mohla analýzu provést. Pokud se v textu objeví termín „údolí Imlil“, odkazuji právě na sousedství ve smyslu situované komunity.

Při výzkumu vycházím z konstruktivistického paradigmatu. Konstruktivismus postuluje existenci vícečetných realit a poznání světa považuje za sociální konstrukci. Předkládá racionální nepoznatelnost reality za hranicemi naší zkušenosti. Relativistická ontologie vnímá skutečnost jako množství nehmotných mentálních a plastických (Schwandt, 1994, s. 125) konstrukcí, které jsou založeny sociálně a experimentálně, jsou lokalizované a specifické (Guba & Lincoln 1994, s. 110). Lidská existence je lokalizovaná temporálně i prostorově a čas a prostor představují prožitkové konstrukty. Společenské vztahy utvářejí poznání a realitu, které jsou výsledkem vzájemného působení diváka i sledovaného. Antiesencialistická povaha konstruktivismu přisuzuje „samozřejmé“ jevy existenci rozmanitých diskursivních praktik. Právě ty je nutné odhalit, analyzovat a interpretovat. Vícenásobné reality zrcadlí konkrétní situovanost jednotlivých aktérů, perspektiva jednotlivých účastníků je unikátní. Cílem aplikace konstruktivismu je

interpretativní porozumění významům, které zkoumané subjekty přisuzují jevům (Guba & Lincoln, 1994; Schwandt, 1994).

Předmětem výzkumu je pluralita modelů sociálního světa jednotlivých aktérů zastávajících jiné pozice. Přítomnost nových aktérů generuje nový diskurs. Sledováním těchto postulátů se odvracíme od dualistického a lineárního modelu myšlení a přijímáme perspektivu komplexní a mnohoznačné situace jdoucí za hranice dominantního diskursu. Prostorová a sociální podoba zkoumané lokality je výsledkem dialektického vztahu mezi mikro-procesy a makro-procesy. Sousedství je vyjádřením socializace a lokalizace konkrétního místa prostřednictvím reprezentace, performance a akce. Jedná se o skutečně existující sociální formy, v nichž bývá uskutečňována lokalita. Imlilské údolí svým charakterem pregnantně vyjadřuje představu sousedství, protože jako unikátní sociální formace v sobě obsahuje velké zbytkové prostory, v nichž je politika státu vystavena kontinuální výzvě, a její přítomnost je tak oslabená. Současně odporuje představě lingvistické jednoty, ekonomické disciplinovanosti, efektivním komunikačním kanálům i představě politické loajality (Appadurai, 1996) vlastní prostředím pod úplnou státní kontrolou. Proto je nutné angažovat již zmíněný konstruktivistický přístup, který dokáže postihnout mnohoznačnou a mnohostrannou realitu takového území, v němž cirkulace lidí manifestovaná turismem, narušuje izomorfní charakter prostředí, lidí a suverénní moci státu.

Použitou metodou je terénní výzkum. Celkově jsem v oblasti realizovala pět výzkumných pobytů a strávila jsem zde 5 měsíců. Mé pobyty pokrývají všechna roční období kromě zimy.

Účastníky výzkumu byli vesničané trvale žijící v údolí Imlil. Jednalo se o muže a ženy podobných socioekonomických charakteristik: stupně dosaženého vzdělání, výše

výdělku, příslušníky jedné etnické skupiny. Dalšími subjekty výzkumu byli zahraniční podnikatelé, zaměstnanci státu, a západní a maročtí pracovníci neziskové organizace. Jádrem výzkumného procesu ovšem představoval pobyt mezi Berbery v údolí Imlil, konkrétně mezi jedinci činnými v turistickém ruchu a jejich rodinami. Při výběru respondentů jsem uplatňovala hermeneutický přístup, který klade důraz na prošetření vnímání vlivů a zážitků prožité zkušenosti. Kritériem pro přijetí do výzkumného projektu bylo porozumění a povědomí potenciálních účastníků o výzkumném záměru (hermeneutické předporozumění – srov. Gadamer [2010] a porozumění z perspektivy zkoumaného subjektu – srov. Willis [2007]). Při organizaci výzkumu jsem nejvíce využívala metodu sněhové koule (např. Faugier & Sargeant, 1997), při níž jsem prostřednictvím navázaných kontaktů získávala přístup k ostatním členům komunity. Kvalitativní participativní výzkum formou řízených polostrukturovaných rozhovorů tvoří páteřní metodu projektu. Neméně důležitou technikou uplatněnou při terénním výzkumu bylo zúčastněné pozorování, které probíhalo kontinuálně po celou dobu realizace terénního výzkumu. Zmíněná metoda mě dovedla k formulaci výzkumných otázek, které lze rozčlenit do tří oblastí: jak turismus mění vnímání aktérů, jak působí na krajinu a nakonec jakým způsobem (pokud vůbec) transformuje ideové obsahy.

Antropologie turismu, prostoru a identity v Maroku

Maroko se tradičně těšilo oblibě evropských a amerických antropologů, kteří zde realizovali četné terénní výzkumy (např. Crapanzano, 1985; Crawford, 2008; Dwyer & Muhammad 1982; Geertz, 1968; Gellner, 1969; Pandolfo 1997; Rabinow, 2007).

Tematizace, výzkumné záměry a premisy, s nimiž pracovali, výstižně ilustrují dějiny antropologie jako vědecké disciplíny od deskriptivního přístupu až po výzkumy zaměřené na analýzu dopadů deterritorializace či zdroje imaginace prožívané lokální zkušenosti.

S nástupem Mohameda VI. do funkce krále se situace v zemi liberalizovala. Se společenským uvolněním a volným obchodováním Maroko začalo vydělávat na turistickém ruchu, který znamená nejen přísun financí, ale také symbolizuje postupné otevírání se země světu. Stabilní politická situace nahrává vládním investicím do turistického odvětví. Jejich artikulaci představovala i strategie Vize 2010, jejímž cílem bylo přivítat v zemi v roce 2010 deset miliónů turistů. Pro srovnání, o šest let dříve v roce 2004 navštívily zemi čtyři milióny cestovatelů. Cíl Vize se podařilo naplnit, příjmy v odvětví se ztrojnásobily a u lůžkové kapacity došlo ke zdvojnásobení. Vzápětí byl vyhlášen program Vize 2020. Ten představuje rozšíření národní strategie pro turismus, která zahrnovala strukturální opatření zavedená v posledních deseti letech. Pokud se program podaří naplnit, zařadí se Maroko mezi dvacet nejnavštěvovanějších míst planety.

Základní narace prezentuje Maroko jako zemi zasvěcenou idejím trvale udržitelného turismu, který je vytěžovaný podnikateli, jež ve svých propagačních aktivitách přejímají jazyk udržitelnosti. Turismus představuje požehnání, do jisté míry i prokletí. Generuje pracovní místa, přivádí tok peněz, na něž obyvatelé okolních údolí zpravidla nedosáhnou, ale zároveň přináší negativní efekty, jakými jsou excesivní prodej suvenýrů

a děti navyklé žebrání. Limitované příležitosti neumožňují rodinám diverzifikaci, investice a představují hrozbu v případě výpadku zdroje příjmu. Lidé závislí na příjmech z manuálních prací, prodavači suvenýrů a průvodci jsou ohroženi nárazovostí takového typu výdělku a jejich příjmy úzce souvisí s aktuální ekonomickou situací a sezónou. Důležitou charakteristikou je i téměř absolutní maskulinizace pracovního trhu. Turismus favorizuje muže a obzvláště pak mladé silné jedince hovořící několika jazyky, kteří mají sílu překonávat horský terén. Education for All je nevládní neziskovou organizací působící v centrálním Vysokém Atlasu napojenou na podnikatelský projekt, jejímž cílem je podpora vzdělávání místních dívek. Přístup venkovských dětí ke vzdělání není ovlivněn pouze limitací finanční a prostorovou, podílejí se na něm i etnické faktory. V celostátním měřítku 2,5 miliónu dětí, z nichž většina jsou dívky, neabsolvuje školní docházku vůbec. Ve venkovských oblastech zůstává až 83 % dospělých žen negramotných. Diskurs humanitarismu kalkuluje s existencí toho druhého (Agier, 2011; Malkki, 1995, 1996) obývajícího konkrétní realitu, ve které dochází ke kondenzaci času a prostoru (Agier, 2011). Národní parky jako globální fenomén podléhají klasifikaci. Na základě stanovených kritérií je vyčleněno území, jež podléhá zvláštnímu režimu ochrany. V národním parku Toubkal dosud vyznačené povolené trasy pro pěší neexistují a pohyb skupin kopíruje stezky využívané vesničany a mulami. Nedávno k nim přibýly asfaltové silnice. Lokalizace dopadá na každodennost jeho obyvatel. Na území národního parku se nacházejí vesnice, které leží v ochranné zóně. Legislativní normy ochrany přírody na chráněném území upravují činnosti, jejichž realizace je nadále nežádoucí. Navíc lokálně sdílená geografie prostoru vyjadřuje sociální identitu, ale i práva k půdě, která jsou podrývána konzervacionistickou politikou. Rezistenční strategie jsou nejen odpovědí na hrozbu ztráty půdy, ale i obranou lokálně konstituovaných významů v krajině (Neumann, 1998). Zdroje a komunity jsou reprezentovány způsobem, který je

rozpoznatelný státem, národními elitami, mezinárodní komunitou a operátory turistického ruchu. Přehledná struktura, racionální manažerská politika a jasné demarkační linie vytvářejí vhodné podmínky pro performativní složku konzervacionismu.

Výstupy projektu

Práce identifikuje diskursivní roviny, které působí na kulturní, přírodní a ekonomické prostředí v turisticky exponované oblasti Vysokého Atlasu v Maroku. V návaznosti na zjištění terénního výzkumu lze konstatovat, že neoliberální praktiky v lokalitě představují pokračování koloniálních schémat a vycházejí z ideologie západní hegemonie. Tato skutečnost se manifestuje v samotném turistickém ruchu, programech na ochranu životního prostředí a v oblasti rozvojové pomoci. Zmíněné sféry jsou determinovány konkrétními diskursivními formacemi a v důsledku translace mezi globální a lokální realitou dochází ke vzniku hybridních kulturních formací. Jednotliví aktéři, kteří v sousedství defilují, zastávají role konkrétně situovaných subjektů a přispívají ke komodifikaci kulturních prvků. Dizertační práce dále poukazuje na skutečnost, že globalizace nevede k unifikaci a homogenizaci, nýbrž že konkrétní prostředí svébytným způsobem reaguje na globální podněty v závislosti na situovanosti jeho aktérů.

V oblasti turistického ruchu dochází k objektifikaci vesničanů prostřednictvím koloniálně fixovaného obrazu druhého, jenž podléhá konkrétním performativním a reprezentativním charakteristikám. Praktiky turistického ruchu pomocí nástrojů marketingu a recepce stereotypů saturují klišé vycházející z období koloniální hegemonie. Predikát pohostinnosti je vyvážen charakteristickou nezkrotností, která konfiguruje identitu subjektu. Turismus komodifikuje, má normativní charakter a podílí se na konstrukci míst tak, aby se zvýšila jejich obchodovatelnost. Destinace následkem souhry těchto faktorů reprezentuje exotiku obývanou exotickým jiným. Jinakost není jen pasivně recipována, vesničané se aktivně podílejí na její konstrukci. Výsledkem je hybridizovaný prostor spočívající v imitaci a mimikrech. Turismus rovněž zapřičiňuje majetkovou stratifikaci a modifikaci chování, například v přijetí percepce temporality

jako produktu modernity spojené s konzumerismem a imperativem okamžitého uspokojování potřeb.

Jak jsem prokázala v případové studii, role státu je nadále oslabována intervencí neoliberální ekonomiky prostřednictvím zahraničních podnikatelských subjektů a stát selhává v poskytování ochrany před pádem do absolutní chudoby. Programy na její eradikaci působí selektivně, když v přístupu k nim na etnické a teritoriální bázi znevýhodňují část populace.

Ve vztahu k přírodnímu prostředí dochází ke střetu diskursivní roviny ochranářské politiky a vládních strategií vyvinutých na podporu turistického ruchu v oblasti. Cílem ochranářských nařízeních pro oblast národního parku Toubkal je eliminace lidského elementu v přírodním prostředí a separace kulturní a přírodní krajiny v intencích protekcionistické doktríny. Vesničané označení jako součást pustiny se ocitají v marginalizovaném postavení subalterních. Obyvatelé jsou redefinováni prostřednictvím environmentálního diskurzu tak, že se stávají oběťmi institucionálního rasismu. Vládní racionalismus zisku zachází s přírodou jako s obchodovatelným produktem určeným ke konzumaci. Výchozí myšlenkou je antropocentrická báze vztahu k prostředí vycházející z karteziánských premis, scientismu a obecně matematizace přírody. Odkazuje i na romantizující hnutí devatenáctého století, které přírodnímu prostředí rozumí jako oblasti určené k rekreaci. Obě ideologická východiska přispívají k exoticizaci obyvatel národního parku, s nimiž je opět zacházeno jako s těmi druhými. Tento přístup upevňuje i konfigurace vzájemného vztahu centra a periferie, jež binaritu „my a ti druzí“ znásobuje. Vládní naraci udržitelného turismu manifestuje represivní politika vůči vesničanům, jejichž subsistenční strategie jsou penalizovány. Výsledným produktem těchto diskursivních rovin je postava vesničana, který bez obtíží zapadá do

turismem vytěžovaných fantazií o harmonii přírody a kultury, v níž rezonují koloniální premisy.

Podnikatelské subjekty kapitalizující na turismu stojí v pozadí některých iniciativ rozvojové pomoci v lokalitě. Nezisková organizace s projektem na zvýšení vzdělanosti místních dívek současně plní úlohu upevňování vztahů s veřejností a zvyšování prestiže konkrétní zahraniční společnosti, na níž je prostřednictvím svého zakladatele navázána. V tomto případě dochází ke konkrétní formě objektifikace zúčastněných akteerek, tentokrát v intencích humanitárního diskurzu a paradigmatu, který opět pracuje s konceptem druhého a opět vychází z koloniálních premis. Produkcí kategorie homogenizované zranitelnosti diskurs humanitarismu přispívá k tvorbě nové sociální kategorie tím, že subjekt vyděluje z domácího prostředí a přesouvá ho do prostředí internátu, v němž dochází k časoprostorové kompresi. Rozvojový projekt vytváří totalitní prostředí, jež je vyděleno ze sociálních souvislostí a podléhá vlastním pravidlům. Tato deteritorializace a historizující kontext je premisou pro ustavení nové identity.

V návaznosti na zjištěné skutečnosti projekt dizertační práce navrhuje změnu místního paradigmatu především akcentací lokálních mikroekonomických aktivit před makroekonomickými strukturami, jež ve Vysokém Atlasu v současnosti dominují, dále rozšíření spoluúčasti jeho obyvatel v rozhodovacích a implementačních procesech a konečně zvýšení jejich podílu na správě věcí veřejných. Zmíněné kroky vyžadují schopnosti, ochotu, sebevědomí a povědomí o individuálním potenciálu k aktivnímu působení. Vyžadují také politizaci místních aktérů, která byla a dosud bývá prostřednictvím popsaných mechanismů umlčována.

Vybraná literatura

- Agier, M. (2011). *Managing the undesirables: Refugees camp and humanitarian government*. Cambridge, United Kingdom: Polity Press.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Asad, T. (1973). Introduction. In T. Asad (Ed.), *Anthropology & the colonial encounter* (pp. 9-20). London, United Kingdom: Ithaca Press.
- Asad, T. (1991). Afterword: From the history of colonial anthropology to the anthropology of Western hegemony. In G. Stocking (Ed.), *Colonial situations: Essays on the contextualization of ethnographic knowledge* (pp. 314-324). Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Berque, J. (1955). *Structures sociales du haut Atlas*. Paris, France: FUP.
- Bhabha, H. (1998). *The location of culture*. London, United Kingdom: Routledge.
- Bourdieu, P. (2003). The Berber House. In S. Low & D. Lawrence-Zuniga (Eds.), *The anthropology of space and place: Locating culture* (pp. 131-142). Oxford, United Kingdom: Blackwell.
- Bruner, E. (2005). *Culture on tour: Ethnographies of travel*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Capra, F. (1983). *The turning point: Science, society, and the rising culture*. New York, NY: Bantam Books.
- Chambers E. (1999). *Native tours: The anthropology of travel and tourism*. Prospect Heights, IL: Waveland.
- Clifford, J. (2010). Introduction: Partial truths. In J. Clifford & G. Marcus (Eds.), *Writing culture. The poetics and politics of ethnography* (pp. 1-27). Berkeley, CA, Los Angeles, CA, & London, United Kingdom: University of California Press.

- Comaroff, J., & Comaroff, J. (c2001). *Millennial capitalism and the culture of neoliberalism*.
Durham, NC: Duke University Press.
- Crapanzano, V. (1985). *Tuhami, portrait of a Moroccan*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Crapanzano, V. (1985). *Tuhami, portrait of a Moroccan*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Crapanzano, V. (2010). Hermes' dilemma: The masking of subversion in ethnographic description. In J. Clifford & G. Marcus (Eds.), *Writing culture. The poetics and politics of ethnography* (pp. 21-77). Berkeley, CA, Los Angeles, CA, & London, United Kingdom: University of California Press.
- Crawford, D. (2008). *Moroccan households in the world economy*. Baton Rouge, LA: Louisiana State University Press
- Dwyer, K., & Muhammad, F. (c1982). *Moroccan dialogues: Anthropology in question*.
Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Fabian, J. (1983). *Time and the other: How anthropology makes its object*. New York, NY: Columbia University Press.
- Fentress, M. (1997). *The Berbers*. Oxford, United Kingdom: Blackwell.
- Foucault, M. (1984). Of other spaces, heterotopias. *Architecture, mouvement, continuité*, 5, 46-49.
- Gadamer, H. (2010). *Pravda a metoda I: Nárys filosofické hermeneutiky*. Praha, Česká republika: Triáda.
- Garcia, A. (2010). *The pastoral clinic: Addiction and dispossession along the Rio Grande*.
Berkeley, CA: University of California Press.
- Geertz, C. (1968). *Islam observed: Religious development in Morocco and Indonesia*.
London, United Kingdom: Yale University Press.

- Gellner, E. (1969). *Saints of the Atlas*, London, UK: Weidenfeld and Nicolson.
- Guba, E., & Lincoln, Y. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105-117). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gupta, A., & Ferguson, J. (1992). Beyond "culture": Space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology*, 7 (1), 6-23.
- Hall, C., & Tucker, H. (2004). Tourism and postcolonialism: An introduction. In C. Hall & H. Tucker, *Tourism and postcolonialism: contested discourses, identities, and representations* (pp. 1-25). New York, NY: Routledge.
- Li, T. (2014). *Land's end: Capitalist relations on an indigenous frontier*. Durham, NC: Duke University Press Books.
- Malkki, L. (1995). *Purity and exile: Violence, memory, and national cosmology among Hutu refugees in Tanzania*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Marcus, E. (2010). *Writing culture: The poetics and politics of ethnography*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Mernissi, F. (2011). *Beyond the veil: Male-female dynamics in modern muslim society*. London, United Kingdom: Saqi Books.
- Miller, A. (1984). *Imlil. A Moroccan mountain community in change*. Boulder, CO: Westview Press.
- Mowforth, M., & Munt, I. (2009). *Tourism and sustainability: Development, globalisation and new tourism in the Third World*. New York, NY: Routledge.
- Nash, D. (1996). *Anthropology of tourism*. Tarrytown, NY: Elsevier Science.
- Neumann, R. (c1998). *Imposing wilderness: Struggles over livelihood and nature preservation in Africa*. Berkeley, USA: University of California Press.

- Ong, A. (2007). Neoliberalism as a mobile technology. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 32 (1), 3-8.
- Pandolfo, S. (c1997). *Impasse of the angels: Scenes from a Moroccan space of memory*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Price, R. (2006). *The convict and the colonel: A story of colonialism and resistance in the Caribbean*. Durham, NC: Duke University Press.
- Rabinow, P. (2007). *Reflections on fieldwork in Morocco*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Rabinow, P., Marcus, G. E., Faubion, J., & Rees, T. (2008). *Designs for an anthropology of the contemporary*. Durham, NC & London, United Kingdom: Duke University Press.
- Roosa, S. (2010). *Sustainable development handbook*. London, United Kingdom: Taylor.
- Rosaldo, Renato (1993). *Culture and truth: The remaking of social analysis*. Boston, MA: Beacon Press.
- Said, E. W. (2008). *Orientalismus. Západní koncepce orientu*. Praha, Česká republika: Paseka.
- Schwandt, T. A. (1994). Constructivist, interpretivist approaches to human inquiry. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research* (pp. 117-137). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Smith, V. (1977/1989). *Hosts and guests: The anthropology of tourism*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Soukup, M. (2014). *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. Praha, Česká republika: Karolinum.
- Spivak, G. (1999). *A critique of postcolonial reason: Toward a history of the vanishing present*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Spivak, G. C. (1988). Can the Subaltern Speak? In C. Nelson & L. Grossberg, *Marxism and the interpretation of culture* (pp. 66-111). Oxford, United Kingdom: MacMillan Education.
- Stocking, G. C. (1991). *Colonial situations: essays on the contextualization of ethnographic knowledge*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Stoler, A. (2008). *Along the archival grain: Thinking through colonial ontologies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tsing, A. (2005). *Friction. An ethnography of global connection*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Urry, J. (1990). *The tourist gaze: Leisure and travel in contemporary societies*. London, United Kingdom: SAGE Publications.
- Wearing, S., & Wearing, M. (2006). Rereading the subjugating tourist in neoliberalism: Postcolonial otherness and the tourist experience. *Tourism Analysis*, 11 (2), 145-163.
- Willis, J., & Muktha Jost, R. (2007). *Foundations of qualitative research: Interpretive and critical approaches*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.